

liliğin sebebi sayının yalnız savaşçıları veya kadın, çocuk ve köleleri yahut Medine dışında oturanları da kapsayacak şekilde geniş tutulup tutulmamasıyla yorumlanmıştır. Bu sayının 3 (625), 5 (627) veya 6 (628) yılında yapıldığına dair farklı rivayetler bulunmaktadır (Okıç, VII [1958-59], s. 15). Muhammed Hamîdullah sayımın hicretin 1. yılında yapıldığı kanaatinde (İslâm Peygamberi, I, 198). Ayrıca Hayber'in fethinin ardından ganimetlerin taksimi için bir sayım yapıldığı kaydedilmektedir (İbn Seyyidünnâs, II, 191 vd.). Hudeybiye'den sonra müslümanlar hızla çoğalmış, sadece Mekke'nin fethine katılan muhariplerin sayısı 10.000'i, Tebuk Seferi'ne katılanların sayısı ise 30.000'i bulmuştur. Resûl-i Ekrem'in Vedâ hutbesini dinleyenlerin sayısı hakkında 140.000'e ulaşan rakamlar verilmektedir (Hamîdullah, I, 297).

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de fey gelirlerinin hak sahiplerine dağıtılması ve vergi mükelleflerinin belirlenmesi gibi amaçlarla nüfus tesbiti yapılmıştır. Hz. Ömer tarafından divan teşkilâtı kurulup fey gelirlerinden atıyye ve erzak alacaklar belirlenmiş, ayrıca Hz. Ömer'in görevlendirdiği Osman b. Huneyf Irak'ta ziraata elverişli arazileri ölçtürüp nüfus sayımı yaptırmış ve özellikle zimmîlerin sayısını tesbit etmiştir.

Muâviye b. Ebû Süfyân, Mısır'daki Arap kabilelerinin her biri için bir görevli tayin etmişti. Bunlar her sabah dolaşarak yeni doğan çocukları ve evlerdeki misafirleri tesbit edip deftere yazarlardı (Makrîzî, I, 94). Nüfus sayımı yapılmasının en önemli sebebi gerektiğinde asker olabileceklerin tesbitidir. Bundan dolayı ilk zamanlardaki nüfus kayıtları daha çok Divânü'l-cünd tarafından tutulmuştur. Mısır divanı I. (VII.) yüzyılda üç nüfus sayımı gerçekleştirmiştir (DİA, IX, 378). Savaş, kıtlık, salgın hastalık, iş bulma imkânı, sosyal refah gibi etkenler nüfus değişikliklerinde önemli rol oynamıştır. el-Melikü'n-Nâsir Muhammed döneminde sosyal refahın artmasıyla Mısır'da Kahire ve Fustat birleşmiş ve şehrin nüfusu 5-600.000'i bulmuşsa da daha sonra istilâ ve salgın hastalıklar yüzünden gerilemiştir (a.g.e., XXIV, 174). İbn Haldûn, nüfusla ilgili konuları ele alırken şehirlerin gelişmesinde nüfusun önemine dikkat çekmekte ve kalabalık olanların nüfusu az olanlara göre umran açısından daha çabuk ilerlediğini belirtmektedir (Muḥaddime, s. 337 vd.). Nüfus sayımı yapılmasını zorunlu kılan önemli bir etken de Hz. Ömer'in divan teşkilâtında olduğu gibi devlet gelirlerinin toplanması ve bun-

ların sarf yerlerinin doğru bir şekilde tesbit edilmesidir. Vergilerin toplanmasında görevlilerin işini kolaylaştıran ve nüfusla da ilgilenen, ülkelere göre değişik adlarla anılan yardımcı memurlar vardı. İlhanlılar devrinde defterdarın (müstevfi) memurları arasında yer alan ser-şümârın (baş sayan) görevi nüfusu, doğumları ve ölümleri kaydetmektir. Altın Orda Hanlığı'nda bu görevi sâliḡ memuru yapıyordu (Uzunçarşılı, s. 216, 217). Mengü Kaan'ın nüfus sayımı ve vergi tesbiti için nökerleri görevlendirdiği bilinmektedir (Cüveynî, III, 48). Bugünkü anlamda nüfus sayımı ise XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren yapılmaya başlanmıştır (İsveç 1748, Danimarka 1769, İspanya 1787, Amerika Birleşik Devletleri 1790, İngiltere ve Fransa 1801).

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Cihâd", 181; Müslim, "İmân", 235; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 654 vd.; Nevefî, *Şerhu Müslim*, II, 179; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), III, 48; İbn Haldûn, *Muḥaddime* (nşr. Derviş el-Cüveydî), Beyrut 1415/1995, s. 337 vd.; İbn Seyyidünnâs, *Üyûnü'l-eşer* (nşr. Muhammed el-İdû'l-Hatrâvî – Muhyiddin Müstûdî), Medine 1413/1992, II, 191 vd.; Makrîzî, *el-Hütâi*, I, 94; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), VI, 178, 179; VIII, 118; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 216, 217; Ali Tanoğlu, *Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 31; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, I, 198 vd., 297; Mebrure Tosun – Kadriye Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara 1989, s. 197 vd.; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), I, 293 vd., 301; III, 70, 71, 206; R. Pressat, *Mu'cemü muştalahât-i-demografyye* (trc. Halâ Nevfel Rızkullah), Beyrut 1990, tür.yer.; Hüseyin Saraç, *Nüfus Politikaları ve İlahî Dinlerdeki Uygulama* (yüksek lisans tezi, 1992), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 11; M. Tayyib Okıç, "İslâmîyette İlk Nüfus Sayımı", *AÇİFD*, VII (1958-59), s. 11-20; Abdülazîz ed-Dürî, "Divan", *DİA*, IX, 378; Eymen Fuâd Seyyid, "Kahire", a.e., XXIV, 174; Nebi Bozkurt – Mustafa Sabri Kûçukaşçı, "Medine", a.e., XXVIII, 310.

NEBİ BOZKURT

Osmanlı Dönemi. X. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu kapılarına gelen Türkler'in Anadolu'yu fetih ve iskân süreci yaklaşık iki asırlık bir zaman diliminde tamamlanır. Önceleri Bizans savunma merkezi olan kale-şehirler Türk süvarilerinin doğrudan hedefi olmuş, ele geçirilen bu ilk bölgelerin kırsal kesimi de arkadan gelen yoğun bir göçebe Türk nüfusu için hayat alanı haline gelmiştir. Kırsal nüfusu zaten azalmış olan Bizans bu göçlere karşı koyamazdı. Fetihler ve ardından gelen göçler iki ana hat üzerinden gerçekleşti: Azerbaycan üzerinden kuzey hattı ile Halep / Suriye bölgesindeki güney hattı. XI. yüzyılın ikinci yarısından XIII. yüzyıl ortalarına kadar süren bu göç hareketiyle Anadolu'nun

yerleşik nüfus kompozisyonu tamamen değişti. Konya şehrinin nüfusu XII. yüzyıl sonlarında 30.000, XIII. yüzyıl ortalarında 50.000 civarında tahmin edilmektedir. Anadolu'nun sayısı yirmi kadar olan diğer büyük şehirlerinin her birinde ortalama 15-20.000 nüfus bulunduğu hesaba katılırsa toplam şehirli nüfusun 400.000'e ulaştığı görülür. XIII. yüzyılın ikinci yarısında köyler de sayıca artış gösterdi. Tahminen toplam nüfusun % 10'u şehir ve kasabalarda, % 10'u köylerde yaşamaktaydı. Buna göre Anadolu'da XIII. yüzyıl ortalarında şehirli nüfusun yaklaşık 500.000 olduğunu, bir o kadar nüfusun da köylerde bulunduğunu öne sürmek mümkündür. Genel nüfusun % 20'sinin şehirli ve köylü, % 80'inin de konar göçerlerden meydana geldiği düşünülürse Anadolu'da XIII. yüzyılın sonlarına doğru toplam nüfusun 5 milyon civarında olduğu söylenebilir. Bu nüfusa gayri müslim yerli ahalî ile Haçlı bakiyesi ve Moğol unsurları da dahildir. Gayri müslimler özellikle Ege bölgesinin kıyı ve kıyıya yakın kesimleri, Doğu Karadeniz sahilleriyle Doğu Anadolu'nun iç ve güneyi, İç Anadolu'nun güney ve güneydoğusunda daha yoğundu. Bu bölgeler için genel bir tahmin yapmak gerekirse şehirli ve köylü nüfus da dahil gayri müslim nüfusun % 30, hatta bazı yerlerde % 40'lara ulaştığı ileri sürülebilir. Sivas ve Erzincan Türkler'in azınlık olarak yaşadığı istisnaî şehirlerdendi. Anadolu'nun kıyı, doğu ve güney kesimleri hariç geri kalan yerlerde gayri müslim nüfus oranı % 10'u geçmemekteydi. 1272 tarihli Cacaoğlu vakfiyesinde yer alan köylerden isimleri yabancı ve nüfusu gayri müslim olanların oranı % 10 civarındadır. Ancak Anadolu'nun tamamı için XIII. yüzyılın sonlarında yerli nüfusun kır-kent dahil % 20-30'unda oluştuğu ifade edilebilir. Konar göçerlerin yerleşikliğe geçmesi, göçler ve İslâmlaşma ile gayri müslim nüfus oranı gittikçe azaldı. XIII. yüzyılın sonlarında İç Anadolu ve yakın çevresindeki Ankara, Kırşehir, Konya, Niğde, Aksaray, Amasya, Tokat, Sivas ve Kayseri şehirlerine yakın bölgelerde yerleşik hayata geçen Türkmenler köy nüfusuna dahil oldular. Bunların toplam nüfus içerisindeki yeri şehirler hariç % 35 civarına yükseldi. Nüfus kompozisyonları ise farklıydı ve ayrı dinlere mensup insanlar bir arada yaşıyordu. Şehirli nüfus idarî, meslekî, dinî alt gruplar halinde katmanlaşmıştı. Beyler ve emîrler, ulemâ ve tarikat ehli, ticaret erbabı, zenaatkârlar, askerler bu katmanlaşmanın unsurları idi. Esnaf teşkilâtları, fütüvvet ve Ahîlik kurumları şehir nüfusunun sivil karakterdeki örgütlenme biçimiydi.

XIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Ön Asya'nın beşerî coğrafyası, Ege ve Karadeniz kıyılarında varlığı devam eden Roma-Bizans ağırlıklı yapısı dışında neredeyse Anadolu'nun tamamında Türk-müslüman eksenine kaymış bulunuyordu. Bu eksenin kıyılar ve Marmara bölgesindeki durumu, uçlardaki değişimi de XIII. yüzyılda oldukça hızlı bir tempoda gerçekleşti. Batı Anadolu kesimi soy, dil ve din gibi öğeler açısından çağına göre nisbeten homojen bir görünüm kazanmıştı. Bunun bir neticesi olarak XIII. yüzyılın sonu ve XIV. yüzyılın başlarında Anadolu'nun birçok yerinde merkezî Moğol hâkimiyetinden otonom yapıda siyasî teşekküller ortaya çıktı. Bu çerçevede dış baskının daha az hissedildiği uçra bölgelerde yaşanan nüfus yığılması neticesinde dinî, askerî, siyasî, coğrafi ve iktisadî şartların da uygun olduğu bir ortamda kabile ve aşiret yapısı abdal, baba ve dervişlerin mayaladığı kolektif sosyokültürel bilinçle örülmüş ve hareket kabiliyeti yüksek olan bir toplumun şartları iyi değerlendirebilen siyasî mekanizma ile kesişmesi sonucunda Osmanlı Beyliği vücut buldu. Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllarda Anadolu büyük ölçüde Türkleşmiş, bu coğrafya için "Türkiye" adı daha XIII. yüzyıl ortalarından itibaren Batılı seyyahlarca kullanılmaya başlanmıştı.

Osmanlı ve Bizans kronikleri, Osman ve Orhan Gazi dönemlerinde Bursa, İzmit, İzmit ve Edirne gibi eski Bizans şehirleri ele geçirilirken daha kuşatma başlamadan kırsal kesimin Türkler tarafından doldurulduğundan ve bu şehirlerin Bizans merkezile alâkalarının kesildiğinden bahseder. Sürekli hareket eden Türk nüfusunun, terk edilmiş ya da nüfusu azalmış Bizans köylerinin yanı sıra önemli ölçüde tarıma ve hayvancılığa elverişli kırsal bölgeleri kontrol altına aldığı anlaşılmaktadır. Hisarların düşmesiyle de buralara diğer Anadolu şehir ve köylerinden gelenlerin yerleşmesi sonucu şehirlerdeki nüfus kompozisyonu da değişmişti.

Osmanlı Beyliği'nin genişleme döneminde hem Anadolu'da hem Rumeli'de nüfus hareketi ve artışı iki yönlü olarak gerçekleşti. Bunlardan ilki ele geçirilen yeni bölgelerle birlikte buralarda yaşayan nüfusun bir kısmının beyliğe katılması şeklindeki süreçtir. İkincisi de Anadolu'nun diğer bölgelerindeki şehir ve kırsal alanlardan çekilen göçmen nüfustur. Başta Balkanlar'da fethedilen bölgelere olmak üzere sürekli batı istikametinde bir hareketlilik yaşanmış ve bunun neticesi olarak böl-

gelere aktarılan nüfus buralardaki etnik ve dinî kompozisyonu değiştirmiştir.

XV. yüzyılın ikinci yarısında hem Balkanlar hem Anadolu'da yürütülen fetih hareketi sonucunda sınırların genişlemesiyle birlikte yeni ve farklı etnokültürel yapıdaki nüfusun imparatorluğa eklenmesi süreci devam etmiş, böylece fethedilen bölgelerde yerli nüfus önemli ölçüde Osmanlı nüfusuna dahil olmuştur. Diğer taraftan hatırı sayılır bir idareci ve askerî kimlikli Osmanlı nüfusu da Balkanlar'a gitmiştir. Bölgeye yerleşen bu yeni nüfusun yanı sıra kitlesel olmasa da lokal ölçekte gerçekleşen İslâmlaşma devralının nüfus kompozisyonunda değişiklikler meydana getirecektir. Kitlesel İslâmlaşma sadece Bosna-Hersek ve Arnavutluk'ta yaşanmıştır.

Bugün arşivlerde bulunan ve Osmanlı nüfus yapısıyla ilgili verileri doğrudan yansıtan en erken tarihli birinci derecede kaynaklar, XV-XVI. yüzyıllara ait vergi tesbiti amaçlı yapılmış sayımların sonuçlarını gösteren tahrir defterleridir. Hâne esasına göre evli ve bekâr erkeklerin kaydedildiği bu defterlerden XVI. yüzyılda şehir nüfusunun seyrini takip etmek mümkündür. Osmanlı şehir nüfusuyla ilgili örnekler bu nüfusun XVI. yüzyılda İstanbul, Bursa, Şam, Halep, Kahire gibi şehirler hariç 6000-30.000 aralığında yer aldığını gösterir. Kayseri, Ankara, Tokat, Konya, Sivas, Kastamonu, Saraybosna, Selânik, Atina, Maraş 10.000'i aşan nüfusa sahipti. Osmanlı şehir nüfusunun XVI. yüzyıldaki iç dokusu zenaat ve ticaret erbabı, küçük esnaf, tüccar grupları ile vakıf ya da devlet kapısından geçimini sağlayan görevlilerin oluşturduğu zümrelerden ibaretti ve iki türlü tabakalaşma vardı. İlki belirli bir devlet memuriyeti yolu ile idarî / askerî karakterli tabakalaşmadır. İkinci tip tabakalaşmayı ise doğrudan ekonomik düzey ve sosyal konum belirlemektedir. Burada özellikle sosyal ve ekonomik etkinlik açısından mültezimlerin, büyük tüccarların, altın ve gümüş işiyile uğraşan sarraf taifesinin başı çektiği; küçük ticaret erbabı, esnaf grupları, el zanaatları ve şehir civarında tarımla uğraşanların orta katmanları oluşturduğu; köleler, dilenciler, Çingeneler, başı boş gezginler vb. nin en alt katmanı teşkil ettiği bir tabakalaşma görüntüsü söz konusudur. Bu ikinci tip tabakalaşmada katmanlardan herhangi birinin belirli bir dine mensubiyeti şartı gerekmez, etnik ve kültürel yapı coğrafyaya göre değişme gösterebilir. Birinci tür tabakalaşmada ise idarî ölçüde bir gereği olarak üst katmanın dinî /

kültürel eksenine büyük ölçüde müslüman karakterlidir. Ancak bilhassa XIX. yüzyılda din olgusunun oynadığı rol gittikçe azalmıştır.

Şehirli nüfusun XVI. yüzyıldaki artış hızına gelince, 1520'de 3000'in üzerinde vergi mükellefi (hâne) bulunan sadece iki şehir, Bursa ve Ankara bulunurken yüzyılın sonlarına doğru bu şehirlerin sayısı sekize çıktı. Aynı şekilde vergi mükellefi sayısı 1000-2999 arasında bulunan orta büyüklükteki şehirlerde de benzer bir artış oldu ve bunların sayısı yirmiden altmışa yükseldi. Bu arada yüzyılın başında köy durumundaki birçok yer yüzyılın sonlarına doğru 400 vergi mükellefinin üstüne çıkarak küçük şehir konumuna geçti (Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, s. 16-18). Bu ise XVI. yüzyılda dikkat çekici bir kentleşmenin yaşandığı anlamına gelir. XVI. yüzyılda, özellikle incelenebilir verilerin bulunduğu 1530-1580 arası dönemde otuz altı Anadolu şehrinde yıllık nüfus artış hızı % 1,8 ile % 29,9 arasında değişir (Gümüşçü, s. 151-152). Anadolu genelinde ortalama artış % 1,26 civarındadır. Bu seviyedeki yıllık artışla yüzyılın sonlarına doğru nüfusun en az ikiye katlandığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Şehirlerdeki nüfus artışında hem göçle dışarıdan gelenlerin hem doğal nüfus artışının etkili olduğu tesbit edilmiştir.

XVI. yüzyıldaki Osmanlı kırsal nüfusu yapısı, tıpkı XX. yüzyılın ortalarına kadarki Türkiye nüfusunun durumunu yansıtır bir özellik gösterir ve Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğunun kırsal kesimde yaşamakta olduğu dikkati çeker. Yapılan araştırmalara göre Osmanlı topraklarındaki toplam nüfusun % 90'ı kırsal alanda yaşamaktadır. Diğer taraftan kırsal nüfusun iki büyük cephesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki köylerde ya da köyleşen kışıklarda yaşayan, tarımla uğraşan yerleşik nüfus, ikincisi de hemen hemen her bölgede az çok varlığı tesbit edilen, henüz tam yerleşik hayata geçmemiş, yaylak ve kışlak arasında gidip gelen, önemli bir bölümü yarı göçebe durumundaki konar göçerlerdir.

Yerleşik kırsal nüfus XVI. yüzyılın başlarına göre sonlarında hızlı bir artış göstermiştir. Meselâ Bursa kazasında köy sayısı 927'de (1521) 404'ten 1573-1574'te 666'ya çıkarken Manisa kazasında 1531'de 192'den 1575'te 225'e yükselmiştir. Nüfus olarak genel artış % 50-80 dolayında olmuştur. Özellikle köy başına düşen hâne sayısındaki artış yeni köylerin teşekkülüne yol aç-

mıştır. Bu nüfus artışı XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyılın başlarında görülen ekonomik gelişme, fetihlerin getirdiği kısmi zenginlik, yerleşikliğe olan yönelim, tarımsal alanda yoğunlaşan etkinlik ve siyasal düzenin oturmuş olması gibi faktörlerin tesiriyle oluşan ekonomik büyüme ve sosyal gelişme ile alakalı olmalıdır. Nüfustaki bu büyümenin en çarpıcı yanı yetişkin bekâr erkek sayısındaki olağan üstü artıştır. Meselâ 1558-1559 yıllarından 1575-1576 yıllarına kadar geçen on yedi yıllık sürede zarfında Bozok sancağında vergi mükellefi hâne sayısında % 23,7'lik bir artış görülürken yetişkin bekâr erkek nüfus sayısında aynı dönemdeki artış oranı % 100 civarındadır. Üzerinde çalışma yapılmış sancakların tamamı için benzer bir durum söz konusudur. Dolayısıyla nüfusun Ortaçağ şartlarında bu şekilde olağan üstü artışı bir krizin habercisi olarak mütalaa edilir. Artışın getireceği sorunlar da ikinci bir kriz dönemine yol açacak ve sistemin bu yoğunluğu hazmedememesi, değişen dünya şartları karşısında gerekli reflekslerin gösterilememesi neticesinde bir toplumsal kargaşa ortamı olan Celâli isyanları dönemi başlayacaktır.

Bütün bu verilerden hareketle XVI. yüzyılda imparatorluğun genel nüfusunun 1520'li yıllarda Anadolu ve Balkanlar'da 12-13 milyon civarında olduğu tesbit edilmiştir. Bu sayıya Kuzey Afrika bölgesinin nüfusu dahil değildir. Ömer Lütfi Barkan'ın incelemelerine göre 1520-1530 sonrası yetmiş-seksen yılda genel nüfus artışı % 33 civarında olmuştur ve şehirlerdeki artış kırsal kesime nazaran daha yüksektir (% 86). 1530-1600 arasında fethedilerek imparatorluğa dahil edilen bölgelerin (Ön Asya'nın kuzeydoğusu, Gürcistan, Kuzey Azerbaycan, Irak, Kuzey Afrika, Tımsıvar ve Kıbrıs) nüfusunun eklenmesi ve artış hızının % 60 civarında olması temelinden hareketle Barkan'ın 1600'ler için genel nüfus tahmini 30-35 milyona yükselmiştir. Öte yandan Barkan, 1580'lerdeki Osmanlı Ön Asya nüfusunun sosyal yapısı hakkında da bazı veriler sunar. Buna göre 1580'lerde Türkiye nüfusunun dinî ve yerleşiklik vaziyete göre dağılımı şöyledir:

	Yıl 1520-1530	Yıl 1570-1580	Artış Oranı	Genel nüfusa göre oranı
Yerleşik müslüman (hâne)	640.193	1.025.487	% 60	% 75,4
Konar göçer müslüman (hâne)	160.564	220.217	% 38	% 16,2
Hıristiyan (hâne)	71.577	114.198	% 60	% 8,4

F. Braudel ise Osmanlı Devleti'nin genel nüfusunu XVI. yüzyıl sonları için 22-26 milyon tahmin eder. Bu tahmine göre nüfusun bölgeler üzerindeki dağılımı Avrupa ve Asya yakaları için 8'er milyon, Mısır, Tunus ve Cezayir için 2-3'er milyon civarındadır (*La Méditerranée*, II, 56-57).

Balkanlar'daki gayri müslim Osmanlı nüfusunu 1488-1490 yılı cizye defterleri 625.729-696.661 hâne olarak gösterir. 1520-1535 arasında Balkan yarımadasının toplam hâne sayısının % 81'ini (814.777 hâne) hıristiyanlar, % 18,6'sını (186.952 hâne) müslümanlar, % 0,4'ünü (4134 hâne) yahudiler oluşturmaktadır (Todorov, *Society*, s. 52). Şehirlerdeki nüfusun dinlere göre dağılımı ise şu şekildedir: XV. yüzyılda kırk dört şehrin genel hâne sayısı 13.390'dır. Bunun % 72,29'unu (9680 hâne) hıristiyanlar, % 26,71'ini (3577 hâne) müslümanlar, % 1'ini ise (133 hâne) diğer din mensupları teşkil eder. XVI. yüzyılın ilk yarısında şehirlerin sayısı seksen dörde, toplam haneleri ise 47.093'e yükselmiştir. Dinlere göre dağılım ise bu toplamın % 51,11'ini (24.067 hâne) hıristiyanların, % 40,09'unu (18.881 hâne) müslümanların, % 8,80'ini de (4145 hâne) diğer dinlerin oluşturması biçimindedir.

Bu bilgiler, XV. yüzyılın sonlarına doğru fetihler ve doğal nüfus artışı ile Osmanlı topraklarında yaşayan insan sayısının 10 milyon civarında iken 1520-1535'lerde 12-13 milyona çıktığını, XVI. yüzyılın 20'li yıllarından itibaren nüfus artış hızının da yükselmeye başladığını ve % 60'lara çıktığını, bu artış hızı ve imparatorluğa yeni eklenen önemli bölgelerin de etkisiyle 1580'li yıllarda genel nüfusun 22 milyon civarına ulaştığını gösterir. Celâli isyanları döneminin başında 1590'larda imparatorluk nüfusunun yaklaşık 25 milyon olduğu tahmin edilebilir. Aynı dönemde Akdeniz dünyasında da yüksek bir artış hızıyla nüfus ikiye katlanmıştır (Braudel, II, 64). Meydana gelen bu nüfus artışı neticesinde bölgeler arası büyük farklılıkları dikkate almak şartıyla kilometrekare başına düşen insan sayısı Avrupa'da ortalama on yedidir (*a.g.e.*, II, 58). Osmanlı Devleti'nde coğrafya üzerindeki nüfus yoğunluğuna bakıldığında 1573-1574 yıllarında Bursa kazasında şehir nüfusu dahil kilometre ka-

reye ortalama yirmi kişinin düştüğü görülmür. Şehir nüfusu hariç tutulduğunda ise Bursa kazası için bu sayı on dörde düşer. İncelemeye alınan diğer sekiz kaza ile birlikte şehir hariç kilometrekareye düşen insan sayısı on civarındadır.

XVI. yüzyıldaki nüfus artışı, değişen dünya ve ekonomik şartlar Osmanlı toplumunu şiddetli bir buhran dönemine sürükledi. 1590'lardan 1610'lara kadar yer yer devam eden isyan ve toplumsal kargaşanın etkisi en çok Osmanlı nüfusu üzerinde oldu. Klasik dönemde görülen yoğun arazi ve nüfus tahrirleri artık yapılamaz haldeydi. 1620'lerden itibaren yavaş yavaş durulmaya başlayan çalkantıdan sonra devlet, kalan tebaasından alabileceği verginin hesabı ve dökümü için bir başka vergi sayım sistemi üzerinden yeni defterler (avâriz defterleri) tutmaya başladı.

Celâli isyanları devrinde imparatorluğun Anadolu kısmı önemli miktarda nüfus kaybetti. Bunun oranı ve niteliği bölgelere göre farklılık arzeder. Nüfus kaybının önemli bir kısmı eşkıyalık, açlık, kıtlık ve göç gibi faktörler yüzünden ölümler sonucu olmuştur. Bir kısım nüfus, önceden alışık olduğu ve yerleşik hayata geçtikten sonra da yaylak-köy arasında kısmen devam ettirdiği hayat olan konar göçerliğe yeniden döndü. Öte yandan halkın daha güvenli yerlere ve konar göçerliği rahatça sürdürebileceği sıcak bölgelere doğru (meselâ Suriye topraklarına) indiği anlaşılmaktadır. Nüfusta görülen bu azalmanın en belirgin göstergesi, 1570-1580'lere ait defterlerdeki yoğun köy yerleşimine dair izlerin büyük oranda değişmesidir. Köylerin bir kısmı tamamen terkedilerek isimleri dahi kalmazken bir kısmı nüfustaki büyük düşüşe rağmen varlığını koruyabildi. Diğer taraftan özellikle eşkıyalıktan korunma düşüncesiyle dağ etek ve koyaklarına yeni köyler kuruldu. Şehirlerde de benzer bir nüfus azalmasının yaşandığına dair ciddi tesbitler bulunmaktadır. Meselâ Bursa şehrinde vergiye tâbi hâne sayısı 1574'te 12.832 iken 1640'ta 4644'e düştü. Bozok sancağında 1640'taki nüfus 1575'teki verilere göre 1/3, 1/4 oranında indi. Canik sancağı köylerindeki toplam hâne sayısındaki düşüş oranı % 75 civarındadır. Aynı dönem için Amasya bölgesi nüfustaki düşüş oranı yaklaşık % 78'dir. Buna karşılık 1576-1613 yılları arasında nüfusta herhangi bir düşüş olmadığı gibi biraz da artmış görünen bölgeler de vardır (Ordu gibi). Dikkati çeken bir nokta, nüfus verilerinde görülen bu azalmaya karşılık köy sayısında 1570-1580'le 1640 arasında görülen azalmanın nüfusla orantılı olma-

masıdır. Yapılan araştırmalarda köy sayısındaki değişikliğin 1/6 veya 1/5 oranında olduğu, hatta nüfusu azalırken köy sayısının arttığı durumların da bulunduğu görülmektedir.

XVII. yüzyıl cizye defterleriyle ilgili çalışmalarında Balkanlar'ın merkez bölgesinde (çoğunlukla bugünkü Bulgaristan kas-tediliyor) 1616 ile 1660-1670'ler arası hi-ristiyen nüfusunda bir azalma olduğu orta-yaya çıkmıştır, fakat bunu doğal sebeplerle açıklamaktansa bölgedeki İslâmlaş-ma'nın etkisine bağlamak da mümkün olabilir (Todorov, *Balkan City*, s. 62). Balkanlar'da özellikle XVIII. yüzyılda bölge nüfusundaki yoğun yatay hareketliliği de göz önünde bulundurmak gerekir. 1690'da Sırlar'ın 70.000 ile 200.000 arasında de-ğişen bir rakamla Balkanlar'ın güneybatı-sına göç etmesi bu hususta bir örnektir.

XVII. yüzyılın ortalarından itibaren şehirlerin ve kırsal kesimin yeniden toparlanmaya, canlılığını yeniden yakalamaya başladığını gösteren işaretler vardır. Meselâ Bursa ve Ankara gibi şehirlerin nüfuslarında XVII. yüzyılın sonlarına doğru az da olsa bir artış görülür. XVI. yüzyılda 50-60.000 olan Halep nüfusu XVII. yüzyıl sonlarına doğru 100.000 civarındaydı. Edirne'nin nüfusu XVI. yüzyıldaki miktarını korudu (25-30.000 civarı). Bunda kırsal kesimden ve tahribatın yaşandığı başka kesimlerden bu şehirlere göç edenlerin etkisi vardır. Kırsal kesimde de XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yeniden iskân çabaları görülür.

XVIII. yüzyıla gelindiğinde daha bu yüzyılın başlarından itibaren artık Osmanlı topraklarından ve nüfusundan kopmalar başladı. Ardarda yaşanan askerî başarısızlıklar Balkanlar'da toprak ve nüfus kaybına yol açtı. İç kesimdeki şehirlerde nüfus artışı devam ederken kırsal yapıda konar göçerlerin iskân edilmesi sürecine hız verildi. XVIII. yüzyılın en belirgin özelliği toplumsal hareketlilikte yeniden iskân süreci, şehirlerde ve özellikle uluslararası ya da bölgesel ticarete sahne olan kıyı şehirlerinde görülen canlanmayla birlikte artan nüfus ve son olarak toplumda yeni katmanların oluşmasıdır. Genel Osmanlı nüfusunun giderek artan ölçüde hareketlendiği görülmektedir. İmparatorluktan kopmalar neticesinde bir taraftan nüfus kaybı yaşanırken özellikle başta 1774'ten sonra Rus hâkimiyetine girmeye başlayan Kırım bölgesi olmak üzere daha sonraları da Kafkaslar'dan ve Balkanlar'dan içeriye doğru nüfus akını vuku buldu. XIX. yüzyıl-

da içeriden zaman zaman dışarıya göçler yaşandı. Bütün bunlar, XIX. yüzyıl Osmanlı nüfusunun ana hareketlilik ekseninde göç olgusunun ön plana çıkmasına yol açtı.

Avusturya ve Rusya ile yapılan savaşların neredeyse tamamının Balkan yarımadasında cereyan etmesi bölge halkını doğrudan etkiledi. Müslüman nüfusun bölge genelinde XVIII. yüzyıl içerisindeki azalması savaşlara aktif olarak katılmış olmasıyla açıklanmaya çalışılırken savaş bölgelerinden kaçan ve başka yerlere göç eden gruplar sebebiyle de bölgenin ve özellikle şehirlerin nüfus yoğunluğunda ve etnik yapısında değişimler görüldü.

Nüfustaki değişimi Anadolu ve Arap şehirlerinde de görmek mümkündür. İzmir, Halep, Şam, Bursa bu şehirler arasında yer alır. Salgın hastalıklar, kıtlık, yangınlar, askerî faaliyetler şehirlerin nüfusunda âni azalma veya artışlara sebep olmaktadır. XVII ve XVIII. yüzyılların Hama, Şam, Halep, Bursa ve Tuna vilâyetlerine ait az sayıdaki verinin karşılaştırılması neticesinde Osmanlı topraklarında aile başına düşen ortalama çocuk sayısının 2,3 ile 3 arasında olduğu tesbit edilmiştir. Şehirlerdeki nüfus artışında göç ve doğumla gelen artışların oranı ve etkinliği dönemlere ve bölgelere göre değişiklik gösterir. XVIII. yüzyılın sonuna doğru şehir ortalaması ve hektar başına düşen insan sayısı Halep'te 327, Şam'da 288, Musul'da 238, Bağdat'ta 265 ve Tunus'ta 364 kişidir. Buna karşılık XIX. yüzyıl sonunda kişi / hektar olarak Ankara'da 260, Tokat'ta 240 ve Afyon'da 255 rakamları elde edilmektedir. Yüzyıl farkına rağmen Arap şehirlerinin nüfusunun daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren değişmek zorunda kalan Osmanlı sistemi vergi, askerlik ve yönetim düzeni için birtakım verilere ihtiyaç duydu ve sayımlar bir zorunluluk olarak belirdi. Bu çerçevede bilhassa Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla askerî sistem için ihtiyaç duyulan insan kaynağını ve toplumun ekonomik düzeyini belirlemek amacıyla ilk defa 1830 sonlarında bir sayım yapıldı. Anadolu ve Rumeli'deki toprakların bir bölümünde gerçekleştirilebilen bu sayımda yalnız erkek nüfus tesbit edilmiş, din esasına dayalı olarak kabaca etnik özellikler ve iş durumları belirlenmiştir. Verilerin 1831'de toplanan icmâlîne göre Anadolu ve Rumeli'de sayımı yapılan bölgelerde (Anadolu, Karaman, Çıldır, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Rumeli, Silistre eyaletlerinde) toplam nüfus yaklaşık

7,5 milyon olarak görünmektedir. Sayım yapılmayan yerler için değişik dönemlerde teşebbüslerde bulunulmuştur. Meselâ Erzurum ve Van bölgelerinde sayım ancak 1836'da yapılabiliştir.

1830 sayımına göre Anadolu ve Rumeli'deki toplam erkek nüfus

Etnik ve dinî grup	Anadolu	Rumeli	Toplam
İslâm	1.988.207	513.448	2.501.425
Reâyâ (Hristiyan)	366.625	811.546	1.178.171
Kıptî	7.143	29.532	36.675
Yahudi	5.338	11.674	17.012
Ermeni	16.743	3.566	20.309
Toplam	2.383.876	1.369.766	3.753.642

1844 sayımına göre Osmanlı Devleti'nin nüfusu

Avrupa		Asya	
Trakya	1.800.000	Anadolu	10.700.000
Rumeli	2.700.000	Suriye-Irak	4.450.000
Bulgaristan	3.000.000	Arabistan	900.000
Arnavutluk	1.200.000	Toplam	16.050.000
Bosna-Hersek	1.100.000		
Eflak	2.600.000	Afrika	
Boğdan	1.400.000	Mısır	2.000.000
Sırbistan	1.000.000	Trablusgarp-Fizan	600.000
Ege adaları	700.000	Tunus	1.200.000
Toplam	15.500.000	Toplam	3.800.000
		Genel toplam	35.350.000

1844 sayımına göre Osmanlı Devleti nüfusunun etnik ve dinî dağılımı

	Avrupa	Asya	Toplam
Türk	2.100.000	10.700.000	12.800.000
Rum	1.000.000	1.000.000	2.000.000
Ermeni	400.000	2.000.000	2.400.000
Yahudi	70.000	80.000	150.000
Slav	6.200.000	-	6.200.000
Rumen	4.000.000	-	4.000.000
Arnavut	1.500.000	-	1.500.000
Tatar	16.000	20.000	36.000
Arap (Afrika)	3.800.000	900.000	4.700.000
Süryânî/Keldânî	-	235.000	235.000
Dürzî	-	30.000	30.000
Kürt	-	1.000.000	1.000.000
Türkmen	-	85.000	85.000
Çingene	214.000	-	214.000
Dinî dağılım			
Müslüman	4.550.000	12.650.000	21.000.000
		(Afrika) 3.800.000	21.000.000
Ortodoks	10.000.000	3.000.000	13.000.000
Katolik	640.000	260.000	900.000
Müsevî	70.000	80.000	150.000
Diğerleri	-	-	300.000

XIX. yüzyıl Osmanlı siyasî coğrafyasının en hızlı değiştiği yüzyıldır. Bunun sonucu olarak nüfus yoğunluğunda, etnik ve dinî yapıda büyük kaymalar yaşanmış, sosyal yapı da bu ölçüde değişmiştir. Bütün imparatorluk nüfusunun etkileyen hareketlerin ve dağılımdaki kaymaların en önemli

sebebi yoğun iç ve dış göçtür. Buna göre 1876-1896 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne kaybedilen topraklardan gelen göçmen aile sayısı 198.544, toplam göçmen sayısı 845.681 kişidir ve bunlar sadece kayıtlara yansıyan rakamlardır. Öte yandan kayıtlara yansımayan göçlerin de bulunduğu bilinmektedir. Genel nüfus miktarı ve değişim sonrası rakamlar karşılaştırıldığında 1859-1865 arası göçle gelenlerin sayısı 600.000 ile 1 milyon arasında tahmin edilir. Kemal Karpat ise 1862-1870 yılları arasında Rusya'nın tehdidi altındaki bölgelerden Osmanlı ülkesine göç edenlerin sayısının 2 milyon civarında olduğunu tahmin eder. Gelenlerin bir kısmı Karadeniz sahilleri kanalıyla Rumeli'ye nakledilirken önemli bir kısmı Anadolu'ya dağıtılmış, hatta Lübnan ve Suriye'ye dahi yerleştirilenler olmuştur. Bu dönemde Osmanlı ülkesine sadece müslümanların gelmediği, Çarlık Rusyası'nın baskısından kaçan çok sayıda yahudinin de Balkanlar'a, Lübnan ve Filistin bölgelerine yerleştiği görülmektedir.

İçten dışa yaşanan göçün ana kitlesini de hıristiyan nüfus oluşturmaktadır. Bu bağlamda Bulgar nüfusunun yeni kurulan Bulgaristan'a doğru göç ettiği anlaşılmaktadır. Yunan Devleti'nin de kurulmuş olmasına rağmen Anadolu'da yaşayan Rum nüfusundan bu ülkeye yoğun bir nüfus akıntısı XIX. yüzyılda yaşanmamıştır. Ancak Balkan Savaşı sonrasında kaybedilen topraklardaki Rum nüfusu Osmanlı ülkesi dışında kalmıştır. Bu yoğun hareketlilik sonunda Osmanlı nüfusunun etnik ve dini dağılımı şu şekilde bir seyir izlemiştir:

Dini- etnik grup	1893	1907	1914	Net Artış 1893-1914
Müslüman	12.587.137	15.508.753	15.044.846	+ 2.457.709
Rum	2.332.191	2.852.812	1.792.206	- 539.985
Ermeni	1.001.465	1.120.748	1.294.831	+ 293.366
Yahudi	184.106	253.435	187.073	+ 2.967
Bulgar	817.735	761.530	14.908	- 802.827
Ecnebi	235.983	197.760	-	-
Diğer	230.045	189.592	186.152	- 43.893
Toplam	17.388.662	20.884.630	18.520.016	+ 1.131.354

Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele dönemlerinde Anadolu nüfusunda çok önemli değişiklikler yaşanmış; savaşlar, toprak kayıpları yoğun iç ve dış göç, sürgün, mübâdele, kıtlık ve salgın hastalık gibi faktörlerle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Türkiye nüfusu 13 milyon civarına kadar gerilemiştir. Anadolu'da özellikle Rum ve Ermeni nüfusu göçürme ve

mübâdele ile önemli ölçüde azalmış, bunların çoğu Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve sınırlarının belirlenmesi sonrasında ülke dışındaki topraklarda kalmıştır. Cumhuriyet'in ilk sayımı olan 1927 yılı sayımından (13.648.270 nüfus) itibaren sürekli artan nüfus en son yapılan sayımın (2000 yılı nüfus sayımı) sonuçlarına göre 67.803.927'ye ulaşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Bâb-ı Âli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliyye Sicil Nüfus İdâre-i Umûmiyyesi Dersââdet ve Bilâd-ı Selâsede 1301 Senesinde Mevcud Nüfusun İstatistik-i Umûmiyyesi, İstanbul 1302; Nezâret-i Umûr-ı Ticâret ve Nâfia İstatistik-i Umûmi İdâresi Devlet-i Aliyye-i Osmâniyyenin 1013 Senesine Mahsus İstatistik-i Umûmisidir, İstanbul 1316; Dâhiliye Nezâreti Sicil Nüfus İdâre-i Umûmiyyesi Müdüriyeti Memâlik-i Osmâniyyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistik-i Umûmi 1336; N. V. Mikhov, *La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIème et au XIXème siècles*, Sofia 1915-68, I-V; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı: 1831* (Ankara 1943), Ankara 1997; E. Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri*, İstanbul 1958; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, London 1972; Ch. Issavi, "Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. R. Owen - T. Naff), Carbondale 1977, s. 152-165; B. McGowan, *Economic Life in the Ottoman Empire. Taxation, Trade and the Struggle for Land (1600-1800)*, Cambridge 1981; J. McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics*, Boston 1982; a.m.f., *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York 1983; a.m.f., "Demography", *EP² Suppl.* (İng.), s. 211-212; N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Washington 1983, s. 62; a.m.f., *Society, the City and Industry in Balkans, 15th-19th Centuries*, Aldershot 1998;

Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi, 1455-1613*, Ankara 1985; Feridun M. Emeçen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, tür.yer.; F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1990, II, tür.yer.; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul 1990, s. 81-107; M. Todorova - N. Todorov, "The Historical Demography of the Ottoman Empire: Prob-

lems and Tasks", *Scholar, Patriot, Mentor: Historical Essays in Honor of Dimitrije Djordjevic* (ed. R. B. Spence - L. N. Nelson), Boulder-New York 1992, s. 151-172; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914* (ed. Halil İnalcık - D. Quataeret), Cambridge 1994, tür.yer.; A. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (trc. Ali Berktaş), İstanbul 1995; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu, 1500-1927*, Ankara 1996; Ahmet Yaşar Ocak, "XIII.-XVI. Yüzyıllarda Anadolu Şehirlerinde Dini-Sosyal Hayat", *Kentte Birlikte Yaşamak Üstüne* (ed. Ferzan Bayramoğlu Yıldırım), İstanbul 1999, s. 73-100; Dina Rizk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplum: Musul 1540-1834* (trc. Ülkün Tansel), İstanbul 1999, tür.yer.; Yunus Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Nüfus Yapısı: 1300-1900", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 535-550; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler: Kent Mekanında Ticaret, Zanaat ve Gıda Üretimi: 1550-1650* (trc. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 2000; a.m.f., "Urban Development in Ottoman Anatolia (16.-17. Centuries)", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, VII/1, Ankara 1982, s. 35-51; a.m.f. - Leila Erder, "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620", *MES*, XV/3 (1979), s. 328-345; a.m.f.ler, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century", *JESHO*, XXIII/3 (1980), s. 265-303; Leila Erder, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century", *MES*, XI/3 (1975), s. 284-301; Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara 2001; Edhem Eldem v.dğr., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti* (trc. Sermet Yalçın), İstanbul 2003, tür.yer.; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, *Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul 2003; A. Maria Schneider, "Onbeşinci Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu", *TTK Belleten*, XVI/62 (1952), s. 35-50; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *TM*, X (1953), s. 1-26; J. C. Russel, "Late Medieval Balkan and Asia Minor Population", *JESHO*, III (1960), s. 256-274; R. C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *IJMES*, VII/1 (1976), s. 21-57; S. J. Shaw, "The Ottoman Sensus System and Population, 1831-1914", *a.e.*, IX (1978), s. 323-338; H. Gerber, "The Population of Syria and Palestine in the Nineteenth Century", *AAS*, XIII (1979), s. 58-80; D. Panzac, "La population de l'Empire ottoman et de ses marges du XVème au XIXème siècles: Bibliographie et bilan provisoire", *Revue de l'occident musulman et de la Méditerranée*, XXXI/1, Aix-en-Provence 1981, s. 11-137; E. Zachariadou, "Notes sur la population de l'Asie mineure turque au XIVème siècle", *Byzantinische Forschungen*, XII, Amsterdam 1987, s. 223-231; İlhan Şahin, "XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sofya-Filibe-Eski Zağra ve Tatar Pazarı'nın Nüfus ve İskân Durumu", *TDA*, sy. 48 (1987), s. 249-256; M. Todorova, "Was There a Demographic Crises in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century", *EB*, XXIV/2 (1988), s. 55-63; İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, sy. 50, İstanbul 1990, s. 49-71; G. David, "16.-17. Yüzyıllar'da Macaristan'ın Demografik Duru-

mu", *TTK Belleten*, LIX/225 (1995), s. 341-352; K. Pamukciyan, "Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Nüfusu", *TT*, XXIV/142 (1995), s. 16-18; S. Yerasimos, "Onaltıncı Yüzyıl İstanbul Nüfusunun Tekrar Değerlendirilmesi İçin Veriler", *Toplumsal Tarih*, sy. 14, İstanbul 1995, s. 26-27; Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The "Demographic Crises" Reconsidered", *JMES*, XXXVI/2 (2004), s. 183-205; Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nin Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, V, 1238-1246.

YUNUS KOÇ

□ FIKIH. Yeryüzünde insan türünün bekası üreme ve neslin korunmasıyla mümkün olduğundan İslâm evliliği teşvik etmiş ve sağlıklı nesiller yetiştirmeyi dinin en önemli hedefleri arasında saymıştır. Hz. Peygamber'in kıyamet gününde diğer ümmetlere karşı kendisine inananların çokluğuyla övüneceğini belirten hadisi de (Ebû Dâvûd, "Nikâh", 4; Nesâî, "Nikâh", 11) müslüman toplumlarına tevhit inancına sahip, İslâm ahlâkıyla bezenmiş nesiller yetiştirme hususundaki sorumluluğunu hatırlatan bir anlam taşır.

Eski Yunan'da düşünürler çocukların çokluğunun ekonomik gelişmeye katkıda bulunacağı görüşündeydi. Roma'da ise çok çocuk sahibi olma askerî güç açısından önemliydi. Nüfus planlamasına ilk defa Mısır'da bulunan 4000 yıl öncesine ait papirüslerde değinilmiştir. Burada gebeliği önleme ve çocuk düşürmeyle ilgili ifadeler rastlanır. Nüfus planlaması ve aile planlaması tabirleri ilk defa klasik iktisatçı rahip Thomas Malthus (ö. 1834) tarafından ortaya atılmıştır. Nüfus planlaması ile bir ülkede veya bölgede nüfusun düzenli biçimde izlenmesi ve kontrol altında tutulması, aile planlaması ile de ailelerin belli yöntemlere başvurarak istedikleri sayıda çocuğa istedikleri zaman sahip olmaya çalışmaları kastedilir. Malthus dünyadaki gıda üretiminin artan nüfusa yetmeyeceğini, eğer nüfus planlaması yapılmazsa her yirmi beş yılda bir insan soyunun iki katına çıkacağını, bunun sonucu olarak dünyada gıda paylaşımı yüzünden savaşların baş göstereceğini, önleyici tedbir olarak insanların evlilikten uzak durması veya evliliği geciktirmesi gerektiğini belirtir. Ancak XIX. yüzyıl boyunca gerçekleştirilen sanayi devrimi sayesinde teknik ve ekonomik alanda kaydedilen gelişmeler daha yüksek bir hayat seviyesine ulaşılması sonucunu doğurmuş, dolayısıyla dünya nüfusu önceki devirlere göre daha hızlı arttığı halde Malthus'un tezi haklı çıkmamıştır. Buna karşılık Friedrich List'in öncülüğünü yaptığı

milliyetçi ekonomik tezin savunduğu nüfus artışının devletlere ekonomik, siyasî ve askerî güç kazandıracağı ve millî refahı yükselteceği görüşü geçerliliğini korumuştur.

XX. yüzyılda eczacılık ve tıp alanlarında gerçekleştirilen yeni buluşlar sonucunda yeni ilaçlar üretilmiş, ölüm oranlarında büyük düşüşler meydana gelmiştir. Ölüm oranları düşüp doğum oranları aynı hızda devam edince dünya nüfusu başlangıçtan XIX. yüzyıl sonuna kadar 1 milyar 650.000'e ulaşmışken bir asır sonra 6 milyara çıkmıştır. Özellikle Batılı ülkeler dünyadaki nüfus artış seyrine dikkat çekerek nüfus planlaması yapılmasının gerekliliği üzerinde durmakta, dünyadaki besin ve su kaynaklarının yeterli olmadığı için nüfus artışının açlık getireceğini ve ekonomik büyümeyi önleyerek geri kalmışlığa sebep olacağını ileri sürmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Batılı ülkelerde bu konuyla ilgilenen çok sayıda yayın ve düşünce kuruluşu bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler'e bağlı kuruluşlar da değişik zamanlarda nüfus konferansları düzenlemektedir.

Ancak sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek için dünya nüfusuna dair bazı gerçeklerin göz önünde bulundurulması gerekir. II. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa milletlerinin ve aynı soydan gelenlerin dünya nüfusu içindeki payı yüzde 40 oranındaydı. Gelişmekte olan ülkelerin nüfusunun hızla artması neticesinde bu oran 1990'da yüzde 26'ya kadar gerilemiştir. Eldeki verilere göre bu oran 2025'te yüzde 22'ye, 2100'de yüzde 17'ye düşecektir. Günümüzde birçok gelişmiş ülkede çocuk başına büyük miktarda yardımlar yapılmasına rağmen kadınlar çocuk doğurmamakta ısrar etmektedir. Gelişmekte olan ve az gelişmiş birçok ülkede ise doğum oranları oldukça yüksektir. Bu bakımdan Batılı ülkeler nüfus planlamasının gelişmekte olan ülkelerde nüfusu azaltmaya, gelişmiş ülkelerde ise arttırmaya yönelik bir biçimde uygulanmasını istemektedir. Hemen hemen hepsi gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelere oluşun İslâm ülkelerinin dünyadaki nüfus oranı yapılan tahminlere göre 2025'te yüzde 25, 2050'de yüzde 28, 2100'de yüzde 30 olacaktır. Sanayileşmiş ülkelerin nüfus yoğunluğu gelişmekte olan birçok ülkeden daha fazla olmasına rağmen bu ülkelerin nüfuslarını artırma politikası gütmeleri, diğer ülkelere ise nüfuslarını azaltma politikalarını telkin etmeleri kuşkuyla karşılanmaktadır. Zira insanlığın geçirdiği tarihî tecrübe nüfus artışının açlığın sebebi olmadığını ortaya

koymuştur. Nitekim günümüzde açlığın hüküm sürdüğü İslâm ülkelerinden Nijer'de kilometrekareye düşen insan sayısı bir kız, Somali'de on dört iken gelişmiş bir sanayi ülkesi olan Malezya'da bu sayı yetmiş, Türkiye'de seksen beş, Endonezya'da 113'tür. Bu oran gelişmiş Batı ülkelerinde daha da fazladır. Bu bilgiler, ekonomik gerekçelerle düzenlendiği izlenimi verilen nüfus siyasetinde politik sebeplerin de önemli bir etkiye sahip olduğunu düşündürmektedir. Nitekim 1994'te düzenlenen Kahire Nüfus Konferansı'na İslâm ülkelerinden Irak, Suudi Arabistan, Sudan, Lübnan katılmamış, sonuç bildirgesine ise İran, Cıbuti, Libya, Yemen, Küveyt, Afganistan, Bruney, Birleşik Arap Emirlikleri gibi İslâm ülkeleri yanında Vatikan şerh koymuştur.

Esasen nüfus artışının ekonomik büyümeyi olumlu veya olumsuz yönde etkilediği görüşü tarih boyunca tartışılmıştır. Nüfusun üretici ve tüketici olmak üzere iki ayrı fonksiyonu vardır. Eğer üretici yönü tüketici yönünden fazla ise nüfus çokluğu kalkınmayı sağlayan bir unsurdur. Ancak üretilenden daha çok tüketiliyorsa büyüme yavaşlayacaktır. Doğum oranlarının yüksekliği okul, hastahane, alt yapı gibi demografik yatırımların artmasına ve ekonomik yatırımların yavaşlamasına sebep olmaktadır. % 1 oranındaki nüfus artışına mukabil millî gelirin % 2,5'ünü demografik yatırımlara ayırmak gerekir. Bu durum gelişmekte olan ülke ekonomileri için bazı zorluklar doğurabilir. Ancak nüfus artışı kısa vadede ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilese de uzun vadede olumlu yönde etkiler. Ekonomide yeterli talebin olması ve iş gücünün daha verimli hale getirilmesi yeterli nüfus artışına bağlıdır. Öte yandan emek ekonomik büyümede en önemli faktörlerden biri sayıldığına göre emek arzını sağlayan nüfus da aynı derecede önemlidir. Diğer üretim faktörlerinin aynı düzeyde olduğu ülkelerde nüfusu diğerlerinden fazla olan bir ülkenin üretim kapasitesi de diğerlerinden daha fazla olacaktır. Araştırmalar, gelişen ülkelerin büyüme hızıyla nüfus artışları arasında olumlu bir bağın olduğunu göstermektedir. Emek arzında önemli göstergelerden biri de nüfusun yaş yapısıdır. Nüfusun yaşlılığı sosyal güvenlik kurumlarının çökmesine yol açmaktadır. Batı ülkelerinde bu durum önemli bir sorun haline gelmiştir. Yaşlıların sağlık masrafları büyük meblağlara ulaşmakta, bu da sosyal güvenlik kaynaklarının azalmasına sebep olmaktadır. İslâm ülkelerinin nüfusu genç ve dinamiktir. Böylece çalışabilen